

МОРФЕМНА БУДОВА ЗООНАЗВ

Зоологічна номенклатура (найменування) тварин української мови характеризується як семантичною неоднорідністю, так і різноманітністю словотворчої структури.

Незважаючи на підвищений інтерес лінгвістів до вивчення лексичного складу української літературної мови, семантико-граматична структура зоолексики (найменування звірів) ще повністю не вивчена. В тому і полягає науковий інтерес і актуальність дослідження. Увагу східнослов'янських мовознавців привертала різноманітна лексика на позначення живої природи. Вони досліджували найменування рослин, птахів, риб, тварин, діалектні назви вівчарства (Берлізов А.А., Богуцька Г.І., Герд А.С., Дзендзелівський Й.О., Забинкова Н.Н., Зайченко Н.Ф., Клепікова Г.П., Рукіна Е.П., Сабодаш І.В., Трубачов О.М., Шамота А.М., Шарашова М.К., Фроляк Л.Д.).

Перші спроби вивчення назв тварин в українській мові здійснила В.І.Карпова на матеріалі пам'яток ХІУ-ХУ ст. та Н.П.Дейниченко на діалектній основі.

У роботі піддається аналізу зоологічна лексика, визначаються основні способи творення зоолексем, розкриваються їх словотворчі особливості, визначається продуктивність, логічна доцільність і перевага одних людей і словотворчих типів над іншими.

Лексична група — найменування тварин — у давніх пам'ятках відбите дуже нерівномірно. Назви диких і свійських тварин /*бик, бобер, верблюд, вівця, віл, жеребець, заєць, кінь, кобила, коза, корова, лама, олень, пес, порося, свиня, собака, теля, ягня*/, що мають спільну основу в індоєвропейських і спільнослов'янських коренях, зустрічаються дуже часто, оскільки ці тварини відігравали важливу військову роль у житті давніх слов'ян.

Зоологічна лексика утворюється різними шляхами, і часто в її систему входили запозичення, засвоєвані паралельно з кількох мов, які

використовувались для позначення одного і того ж виду тварин: *бегемот* /нім./ — *гіпопотам* /грец./; *вігонь* /фран./ — *вікунья* /ісп./; *ірбіс* /монг./ — *сніговий барс* /тюркс./; *кугуар* /мова тупі-гуарані/ — *пума* /ісп./.

Наявність паралельних найменувань у зоологічній номенклатурі свідчить про те, що в ній процес витворення системи ще не завершений, і тому ця система і на сьогодні є незамкненою, до неї можуть входити все нові і нові лексеми.

Своєрідно формально-смілова особливість зоологічних назв пояснюється, з одного боку, використанням у науковій зоологічній літературі традицій класичної латинської термінології, що базується головним чином на ліннеївській системі класифікації тварин і передбачає назву кожного відомого науці виду фауни. З другого боку, нові лексеми утворюються різними способами, що існують в українській літературній мові.

У зоологічній номенклатурі /найменування ссавців/ наукові поняття виражаються іменниками. Прикметники є елементами складних слів і словосполучень.

Значна частина зоолексем є давніми непохідними утвореннями і з погляду сучасної української мови не підлягають поясненню. Їх значення можуть трактувати лише етимологічні словники [1:4; 6:7].

Усі українській лексеми, що означають найменування тварин, структурно поділяються на такі типи: прості слова, складні слова і словосполучення.

У статті ми зупинемося на аналізі першого та другого типу найменувань.

Перший тип об'єднує велику кількість зоологічних найменувань класу ссавців — іменників з похідними і непохідними основами. Найбільш продуктивним способом творення зоономенів є суфіксальний.

У творенні зоологічних назв чоловічого роду поширеним є суфікс **-ак**

/-як/, який поєднується з іменниковими і прикметниковими : *їжак, лошак, мишак, рисак, сайгак, біляк, гончак, русак, сліпак, хижак*. Значно рідше цей суфікс утворює назви від числівникової */третьак/* і дієслівної основ */ступак/*.

Серед зоологічних суфіксальних найменувань чоловічого роду зафіксовані зоолексеми із суфіксами *-ук /зайчук, лошук, ярчук/*, *-юк /бицюк, ведмедюк, ослюк, сарнюк, пацюк/*.

У словотворчій структурі аналізованих назв поширений також суфікс –*ець*. Шляхом додавання цього суфікса до іменникових основ утворилися зооназви, твірна основа яких указує на особливість тварини: *їжатець, песець, телець; воронець, лінивець, сивець, сліпець*.

Досить поширеним і продуктивним в утворенні зоологічних назв виступає суфікс *-ник*, який утворився з *-н-* + *-ик*. Зазначений суфікс виявив активність у творенні зооназв від іменникових основ */корінник, ломовик, панцирник, панцерник/* та дієслівних */трусник, трусик/*. У деяких зооназвах зустрічається складний суфікс *-атник* *[ведмежатник, зайчатник/*.

Численними прикладами засвідчені найменування з суфіксом –*ун* */-унь/ /вовкун, гавкун, гризун, лисун, лосунь, лошун, ревун, скакун, стригун/*. Для лексем, що є найменуваннями тварин із формантом *-ун /-унь/*, характерні процесуальні ознаки.

Чимало зоонайменувань утворено за допомогою непродуктивних суфіксів від іменних основ: *-ач /горбач, пантач, рогач, смугач/*, *-аль /рогаль/*, *-ань /вухань, гривань/*, *-ар /котар/*, *-ел /козел/*, *-ій /мавпій/*, *-ик /білик, їжик/*, *-ич /їжачич/*, *-ок /-ушок/ /кажанок, кожанок, сліпушок, хом'ячок/*. У сучасній мові назви з суфіксом –*ок* найчастіше мають демінутивний характер, а у зоолексиці такі слова виступають термінологічними назвами.

Найбільш продуктивним суфіксом, за допомогою якого утворилися назви жіночого роду, є загальнослов'янський суфікс *-к-/а/*. Зоонайменування утворюються як від іменникової основи */азовка, борсучка, ведмедка, вівчарка, водовозка, лиска, овчарка, рисачка, циветка/*, так і прикметникової

/білозубка, голендерка, сименталка, фінка, чорнобурка, шведка, шльонка, ялівка/, рідше від дієслівної /перев'язка/.

Семантика зоолексем, що утворені від прикметникових твірних основ, часто відповідає семантичному словосполученню «мотивуючий прикметник + іменник»: *ялова корова — ялівка.*

Кількісно невелику групу складають назви з суфіксом **-к-/а/**, поширеними формантами **-уш-** */пеструшка/, -юч-* */вонючка, смердючка/, -ан-* */піщанка/.*

Внаслідок перерозкладу основ утворився складний суфікс **-івк-/а/** */мишівка, полівка/.*

Великою продуктивністю серед зоолексем жіночого роду відзначається суфікс **-иц-/я/**, що виявляє найбільшу продуктивність при поєднанні з іменниковими основами */білиця, бобрися, буйволиця, ведмедися, верблюдиця, вовчиця, зайчиця, їжиця, кобилиця, козиця, кізлиця, козлиця, комонися, коровиця, крілиця, кролиця, куниця, ласиця, левиця, лисиця, лосиця, лошиця, львиця, медведися, нориця, олениця, ослиця, соболиця, телиця, тигриця, туриця, хортиця, ягниця/.*

Менш продуктивний суфікс **-иц-/я/** у поєднанні з прикметниковим форматом **-н-** */вечірниця, нічниця, скельниця/*, а також формантом **-ав-** */ласкавця/.*

Паралельно моделі з суфіксом **-иц-/я/**, яка означає тварин жіночого роду, функціонує модель із суфіксом **-их-/а/**. Деривати цього типу характерні східнослов'янським мовам. Утворені вони від повних основ іменників чоловічого роду: *бобриха, ведмедиха, ведмежиха, зайчиха, їжачиха, крільчиха, левина, лисиха, медведиха, моржиха, слониха, цапиха.* Винятком цієї моделі є лексема *рисиха*, що утворена від повної основи іменника жіночого роду з чергуванням **/с'/** — **/с/**: *рись — рисиха.*

Продуктивність словотворчого типу з суфіксом **-их-/а/**, що означає тварин жіночого роду, виявляється у розмовному мовленні.

На синоніміку суфіксів **-иц-/я/**, **-ниц-/я/**, **-их-/а/** у найменуваннях тварин жіночого роду вказують дослідники сучасної літературної мови. На їх думку, варіантність слів у лексикології тісно пов'язана з теорією слова, а саме явище межує з лексичною синонімікою однокореневих слів [5:4].

Менш продуктивним є полісемічний суфікс **-ин-/а/**, який використовується при творенні іменників, що означають тварин. У зооназвах цей суфікс приєднується до іменникових основ: *буйволяна, козяна, псина*. Для лексем з суфіксом **-ин-/а/** характерне значення одиничності: *звірина, коровина, тварина, товарина, худобина, шканина*. За допомогою зазначеного суфікса утворюються і іменники жіночого роду із значенням «невелика і слабка тварина»: *кобильчина, конячина, корівчина, худібчина, шканийчина, ялівчина*. Лексеми, утворені за допомогою суфіксів **-ин-/а/**, поширені у побутовому мовленні.

Незначну кількість складають зоолексеми з суфіксами **-ух-/а/**, **-ул-/я/**. У зоологічних назвах ці суфікси приєднуються до іменникових */нерпуха, козуля, косуля/*, прикметникових */білуха/* та дієслівних основ */пищуха, полетуха/*.

Найменування префіксальної, префіксально-суфіксальної структур не є типовими для даної лексико-тематичної групи.

Префіксальним способом утворено терміни *продельфін, проехидна*. Префікс **про-**, що у сучасному словотворенні непродуктивний, додається до іменникової основи.

Префіксально-суфіксальні найменування оформляються префіксами **не-**, **під-** та нульовим суфіксом і формантом **-ок** і утворюють зооназви від іменних основ – *нетель, підлісок, підсвинок*.

При вивченні словотворчої системи зоолексики української мови значне місце займає структурний тип, який становить собою складне слово, що має дві та більше основ.

Лексеми, утворені складанням основ, функціонують у тісному зв'язку із системою словосполучень.

Для зоологічної лексики української мови характерно й те, що у терміни-складні слова можуть перетворюватися не тільки терміни-словосполучення, а також речення, в яких останній компонент складного слова займає першу позицію: *вівчарська ферма* — *вівцеферма*; *звірівницька ферма* — *звіроферма*; *кінська ферма* — *конеферма*; *вівчарський радгосп* — *вівцерадгосп*; *радгосп, що займається відгодівлею свиней* — *свинорадгосп*.

Складних іменників, мотивованих двочленними атрибутивними словосполученнями, менше, ніж тих, що мотивовані реченнями або поширеними атрибутивними словосполученнями.

За своїми структурно-морфологічними ознаками, способом і характером приєднання основ або коренів складні зоологічні найменування поділяються на дві групи: композити й юкстапозити.

Термін-композити утворюються шляхом поєднання основ за допомогою інтерфіксів. Їх можна поділити на три групи.

Перша група. Складні слова, утворені поєднанням іменникової та дієслівної основ за допомогою інтерфіксів **-о-/-е-**: *ваговоз*, *вовкодав*, *водолаз*, *зіркорил*, *комахоїд*, *мавпоїд*, *мурохоїд*, *мурашкоїд*, *травоїд*.

До даної групи належать іменники, утворені за допомогою суфіксів: *броненосець*, *землерийка*, *сіноставець*, *сіноставка*. Такий спосіб утворення нових слів лінгвісти називають складносуфіксальним [8:274], або суфіксально-складним [2:88], тому що дериваційне значення похідних здійснюється за допомогою словоскладання у поєднанні із суфіксацією.

Друга група. Складні слова, утворені шляхом поєднання двох основ іменників за допомогою інтерфіксів. Друга частина складного слова може бути ускладнена суфіксом або може виступати як самостійне слово в українській мові: *архаромеринос*, *вівцематка*, *вівцебик*, *водосвинка*, *голколшерст*, *златокріт*, *зубробізон*, *качкодзьоб*, *качконіс*, *козеріг*, *кролематка*, *листоніс*, *носоріг*, *оленебик*, *підковоніс*, *пляшконіс*, *руконіжка*, *сарнобик*, *свиноматка*, *свиноголів'я*, *стріловух*, *трубкозуб*, *трубконіс*, *шерстокрил*, *щілинозуб*.

Третя група. Складні іменники, утворені поєднанням основ прикметника та іменника за допомогою інтерфіксів: *довгокрил, довгоп'ят, єдиноріг, товсторіг, товстотіл, тонкоті, широковух.*

Друга частина складного слова може бути ускладнена суфіксом: *білобочка, білодушка, білозубка, білокрила, бурозубка, жовтодушка.* Це складні утворення, де перший компонент виступає в ролі означення другого.

У зоологічній номенклатурі зустрічаються композити, що виступають найменуваннями тварин, утворені поєднанням основ прислівника та скороченої дієслівної основи */важковоз/*; числівника та іменника */восьмизуб, двоутробка, друготілка, одноріг, першозвірі, першостілка/*; числівника **пів-** та іменника */півмавпи/*, т.б. складний лексикалізований іменник.

У складі досліджувальної номенклатури у незначній кількості є юкстапозити, т.б. складні слова, які членовані не на морфеми, а на компоненти, що мають структурне оформлення [9:74]. Для них характерна відсутність синтаксичних відношень між складними частинами, а також властива їм смислова цілісність.

Двокомпонентні сполучення */афіксальні іменники/* виступають найменуваннями тварин: *антилопа-стрибун, білка-телеутка, бурозубка-крихітка, ведмідь-бортняк, ведмідь-губач, єнот-полоскун, єнот-ракоїд, заєць-біляк, заєць-пісковик, заєць-русак, собака-шукач, соня-повчок.*

Тільки юкстапозити *доберман-пінчер, макак-лапундер, макак-могот, макак-резус, мартішка-діана, олень-мазама, ромні-марні, санта-гертруда, тюлень-монах* не ускладнені словотворчими афіксами.

Таким чином, словотворча будова зоологічних найменувань */клас ссавці/* в сучасній українській мові має свої специфічні риси. Найпродуктивнішим способом словотворення є афіксальний. Суфіксальний спосіб відіграє значну роль у творенні нових лексичних одиниць у порівнянні з префіксальним і префіксально-суфіксальним. Значне місце у збагаченні зоологічної номенклатури відіграє осново- і словоскладання як джерело поповнення новими лексичними одиницями.

ЛІТЕРАТУРА

1. Етимологічний словник української мови. В 7-ми томах.- Т. 1-3.- К., 1983-1989.
2. Жовтобрюх М.А. Українська літературна мова.- К., 1984.
3. Наумов Д.В. Зоология/ Учебн. для 6-7 кл. средней школы.- М., 1987.
4. Преображенский А.Г. Этимологический словарь русского языка.- Т.1-2.- М., 1953.
5. Семиряк В.Д. Словообразовательные варианты в современном украинском языке// Автореф. дис. ... канд. филол. наук.- Харьков, 1973.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка.- В 4-х томах.- М., 1986-1987.
7. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка.- К., 1970.
8. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию.- М., 1968.
9. Шанский Н.М., Тихонов А.Н. Современный русский язык.- М., 1981.